

*Др Павле Јовановић, редовни професор
Правног факултета у Новом Саду*

ДЕМОКРАТИЈА, ПОЛИТИЧКЕ ПАРТИЈЕ И ПОЛИТИЧКИ СИСТЕМ – У ПОСТКОМУНИСТИЧКОЈ ТРАНЗИЦИЈИ –

Сажетак: *У раду се разматрају неки основни елементи усвојављања (демократске) политичке заједнице, партијског плурализма и партијског система те цивилног друштва – као елемената политичког система, како се тај развија под одређеним условима посткомунистичке транзиције.*

Кључне речи: *Политички систем. Посткомунистичка транзиција. Демократија. Политичка заједница. Политичке партије. Партијски систем. Политичка култура. Цивилно друштво.*

1. Демократска транзиција наслеђује инклузивно бирачко право као и одговарајућу политичку заједницу. Комунистичке власти су испрва проводиле различите облике дискриминације према припадницима „непријатељских класа” – мада не у истој мјери и на исти начин у свакој од ових земаља – да би потом те класе једноставно нестале с промјенама у социјалној структури, у новој привреди и друштву. За узврат су у том новом друштву укинута сви традиционални, или само затечени, облици неравноправности по основу пола, расне, националне или вјерске припадности. Комунистичке власти су се увијек хвалиле овом својом тековином, која је у неким очима могла поткријепити „реалност” њихове демократије у односу на либералну демократију коју су ограничавале не само социјалне разлике и антагонизми него и споро ширење бирачког права, облици формалне и фактичке дискриминације. Без обзира на то што је природа комунистичке власти, и поретка који је она створила, доводила у питање

смисао ових права, па и сам егалитаризам тога друштва, нема сумње да је она за собом оставила друштво равноправних грађана.¹

Штовише, у социјално-економском и културном погледу то је друштво релативно хомогено. Када се одбије номенклатура комунистичке власти – које више нема – оно не познаје велика богатства нити крајње сиромаштво, нити уопште велике разлике угледа и утицаја. Све би се оне могле смјестити на три до четири ступња „средње и доње средње” те „горње и средње ниже” емпиријске класе неког развијеног и разуђеног модерног друштва. Свакако да је то друштво на почетку транзиције атомизовано и недовољно солидарно, па и аномично. У том смислу је оно испрва можда непогодан амбијент за развитак партија и партијског система. Но се, с друге стране, оно чини као повољан амбијент за конституисање или реконституисање једне политичке заједнице.

Та заједница добија облик нације (нације-државе), или је тај облик до некле већ имала, па је он сада оснажен/потврђен.² На неки начин је то при-

¹ У Руској револуцији је, као потврда нове и безусловне равноправности, обновљено у званичном општењу ословљавање са грађанине/грађанко – установа Француске револуције (у којој је, нарочито за владе Конвента, подразумијевало и обраћање у другом лицу јединице). Све традиционалне титуле су укинуте, као и сви други облици обраћања. Ословљавање са друже/другарице (*Товариши, Genosse, Camarade, Comrade, Compagno*) пренијето је из старих радничких партија у крило нове, комунистичке, а касније проширено и на међусобно општење припадника државних апарата. Пошто је и ова промјена била праћена насилним одвикавањем/привикавањем понегдје није успјела или се није исплатила. Тако је у неким земљама под комунистичком влашћу, нарочито у онима у којима је та власт успостављена претежно уз помоћ Црвене армије, задржано традиционално ословљавање (господине/госпођо), док су само чланови партије били „другови” („грађана” „није било”). За узврат, у земљама у којима су комунисти имали већу подршку, или су могли претендовати на њу (Југославија, Албанија), унутарпартијски облик ословљавања претворен је у општеобавезни. С крајем комунистичке власти и транзицијом свуда је прихваћен стандард (господине/госпођо) који се чини општим или бар „европским” и који заправо одговара „пристојном грађанину”, ослобођеном колективистичких терета и грандеовских претензија.

² U. Preuss каже како су за разлику од Француске револуције – у којој је народ дјеловао као конститутивна власт, без икаквих ограничења и правила – у овој транзицији очекивања срећом била мања. Услијед нереволуционарног, легалног, пријелаза нема ни оне „мистериозне моћи” уставотвораца да развију један поредак *ab ovo*. У исто вријеме, међутим, он примјеђује да у дефинисању/редефинисању (нове) политичке заједнице преовлађује један „комунитаристички” уклон. „Социјални и економски циљеви државе, социјална права, институционалне гаранције, и комунитаристички концепт грађанства су главне особине уставног развитка у Источној и Централној Европи...” Те објашњава: „Разлике између концепта /грађанства/ заснованог на правима и овог комунитаристичког леже у различитим претпоставкама у погледу односа између индивидуа и друштва у коме оне живе. На основу првог концепта индивидуе се цијене у складу са њиховим својством да су људска бића која заслужују подршку и помоћ према универзалним начелима, према правилима која се примјењују на свакога. Насупрот томе, други концепт схвата индивидуе као чланове посебне заједнице – њихове вриједности и циљеви су обликовани по самој тој заједници. Та заједница је конститутивна за њихов индивидуални идентитет, и стога она не може бити отклонена кад се постави питање о прикладној врсти правде...Ако треба окарактерисати врсту уставности која преовлађује у посткомунистичким земљама Источне и Централне Европе, можда би се могло рећи да је то једна прилично етатистичка варијанта, која открива наклоност ка понешто ауторитарном типу демократије. Или она која наглашава ауторизујућу, легитимирајућу и интегративну функцију устава, док је његова ограничавајућа улога од мањег значаја.” (*Constitutional Aspects of the Making of Democracy in the Post-Communist Societies of East Europe*, Zentrum für Europäische Rechtspolitik an der Universität Bremen, Diskussionpapier 2/1993, pp. 33-37, 41.) Cf. и U. Preuss, *Patterns of Constitutional Evolution and Change in Eastern Europe* у E. Matynia, *Grappling with Democracy*, Prague 1996, pos. pp. 116-127.

родна посљедица распада комунистичке идеологије – која у овом погледу није била једнозначна – и краја совјетске империје као наднационалне. Национално осјећање је морало букнути тамо гдје је дуго било потискивано – у земљама које су деценијама биле понижене као совјетски доминиони или сателити, или пак у онима које су први пут добиле прилику да се осамостале. У неку руку, наиме с обзиром на структуру дотранзицијског политичког вођства и на дотранзицијску социјалну структуру, „нова нација” има неке црте нације коју образује „трећи сталеж”. Сљедствено, јавили су се озбиљни проблеми у вишенационалним земљама, односно у земљама са значајним националним мањинама. Све су ове земље биле и прије комунизма у саставу империја које су се распале. Тако да су „младе”, етнички и културно обиљежене нације, биле основ још млађих држава, које, у складу са својим поријеклом, нијесу могле бити етнички хомогене. Сада је њихова обнова (или претварање протодржаве у државу) у многим случајевима обновила старе проблеме, као што их је, у другим случајевима, радикално „отклонила” – све наднационалне политичке заједнице су током ове транзиције развргнуте.

Овако или онако, све су ове државе као политичке заједнице, у својим уставима одређене двоструко. С једне стране оне су националне заједнице, с друге заједнице грађана. Подразумијева се, наиме, равноправност свих грађана без обзира на сва њихова партикуларна обиљежја, па и оно национално. Ипак, случајеви неке систематске, масовне, дискриминације по националном/етничком основу нијесу ријетки.

Замисливо је да држава уставом буде одређена само као заједница својих грађана/држављана³, и да тако буде отворен пут интеграцији свих као уставних патриота⁴, што би могао бити и начин осујећивања националистичких тенденција. Упркос томе што је ова димензија заједнице увијек присутна, она тешко може бити доминантна/једина у случају државе која је настала као дјело једне и то углавном етнички одређене нације. То можда није случај са старијим државама-нацијама, оним класичним или пионирским, али овдје управо јесте. Национални језик или национална култура, или већ магловитији „национални интерес” не могу овдје бити оно што су једном, у друкчијем контексту, били (и остали), на примјер, француски језик или француска култура, енглески језик или енглеска култура – грађански језик или језик цивилизације за припаднике више етничких група – односно што је интерес француске или енглеске државе. Национални језик или национална култура су овдје обиљежја националне заједнице и државе која је еманира⁵, и у том смислу се ни на који начин не може игнорисати подјела на националну већину и националну мањину(е). Интеграција једне већинске нације око њене државе подстиче интеграцију мањинске нације пр-

³ О општем смислу грађанства, укључујући и неизбјежни „bifocal gaze” у самој заједници и преко њених рубова В. нпр. L.K. Kerber, *The Meanings of Citizenship*, Dissent, Fall 1997, pp. 33-47.

⁴ V. J. Habermas, *Struggles for Recognition in the Democratic Constitutional State* у A. Gutmann (ed.), *Multiculturalism. Examining the Politics of Recognition*. Princeton 1994, pos. pp. 134-135.

⁵ Cf. H. Huttenbach, *The International Legitimization of the Ethnic State* у C. Bianchini and G. Schöpflin, *State Building in the Balkans. Dilemmas on the Eve of 21st Century*. Ravenna 1998, , pp. 81-90.

венствено око настојања да сачува свој идентитет и осујети асимилацију.⁶ Хоћемо ли онда говорити о двије политичке заједнице, обје националне, па у складу с тим о могућности, чак и неопходности једне консолцијалне (консензуалне) демократије⁷, или пак о стварности заједнице грађана која обухвата али и надилази ове националне заједнице, у којој дакле природно функционише већинска демократија – то зависи од низа различитих околности.

Упозорићу само на двије које су за ове земље можда типичне. Прво, послје свих ратова и комунистичке владавине мањине у њима углавном нијесу бројне. Тиме на један начин слаби, а на други јача мотивација да се политичка заједница одреди анационално, као заједница грађана. Слаби утолико што скупина „оних других” то не може изборити, што нема ни вето – моћ. Јача утолико што постаје могућност која неће угрозити националну природу те државе. Друго, у великом броју случајева припадници ових мањина су уједно припадници већинског народа у сусједној држави што поврх свега обично значи да нијесу расијани него концентрисани на одређеној територији. Ово је одувјек био разлог тешких конфликата, па и ратова, и свакако да чини цијелу ствар крајње деликатном.

Либералнодемократско начело тражи политичку заједницу као заједницу грађана/држављана која апстрахује свако партикуларно обиљежје грађанина⁸, па и оно етничко (национално). Ипак, извјесни облици солидарности, извјесне линије легитимирања, извјесне претпоставке комуницирања, разумијевања и саморазумијевања воде националном идентитету заједнице, и у томе не може бити никаквог изузетка⁹, иако национални идентитет не мора бити етнички де-

⁶ Cf. C. Offe, *Ethnic Politics in East European Transition* u E. Matynia, *Grappling...*, op. cit., pp. 226-247. Мада одбацује комунитаристичко становиште (наводећи М. Walzera за кога припадност одређеној култури/заједници има предност над пуким „бескарактерним грађанством” те за кога је „трибализам”, као приврженост појединаца и група властитој историји, култури и идентитету – просто перманентна особина живота људи у друштву), Offe не превиђа „рационалности” етничке (националне политике). Она може insistирати на етничким подјелама ради политичких, војних, економских или конститутивних (како би се лакше успоставила политичка јединица/заједница) циљева. Посебно, у случају ове транзиције, атомизирање друштва као последица комунистичке владавине чини да – у одсуству класа, професионалних група итд. – једино национализам даје упутство за колективну акцију. (Наводи у том контексту и једну чешку досјетку из 1991: левица овдје нема идеологије, десница нема пара, што остаје, то је национализам.) Могућа је отуда и рационална консидација политичке елите да употреби национализам ради премошћавања тешкоћа транзиције. (шп. 229, 230, 239-240.)

⁷ V. A. Lijphart, *Democracy in Plural Societies. A Comparative Exploration*. New Haven and London 1977, pp. 25-53. Као и: A. Lijphart, *Patterns of Democracy. Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*, New Haven and London 2000, pp. 31-34.

⁸ Cf. R. Dworkin, *Sovereign Virtue. The Theory and Practice of Equality*. Cambridge (Mass.)– London 2000, pp. 211-237.

⁹ J. Habermas каже: „Но је инхерентно конкретној природи ствари које треба регулисати посредством права, за разлику од моралности, да је процес доношења нормативних правила за облике понашања отворен према утицају политичких циљева друштва. Због тих разлога сваки правни систем је дакле израз посебног облика живота, а не пука рефлексција универзалног садржаја основних права.” (*Struggles...* у A. Gutmann, *Multiculturalism...*, op. cit., p.124.) Са своје стране М. Walzer: „Све нације-државе дјелују тако што репродукују људе и жене одређене врсте: норвешке, француске, холандске, или било које друге.” (*Comment* у *Ibid.*, p. 101.)

финисан (то јест, с неким разликама Американци су Американци, а Швајцарци Швајцарци). У овим транзицијским земљама потреба да се овај идентитет ојача и нагласи бар испрва прилично је велика, и то без обзира на проблем мањина. С тим проблемом, међутим, та се потреба може још и увећати и произвести неравнотеже или озбиљне дефиците у функционисању заједнице као заједнице грађана. Ипак, токови транзиције у ових петнаест година показују да та опасност постепено опада, мада понекад тек после тешких сукоба, и редукованог броја припадника мањина. Неки облици тзв. позитивне дискриминације посљедњих (посебно надзаступљеност или зајамчена мјеста у представничком тијелу), консоцијални аранжмани у неким доменима, те често висока коалициона способност странака националних мањина унијели су постепено више склада у конституцију заједнице као националне, односно заравнали тло за њено симултано функционисање као грађанске.

2. Између заједнице у оба њена вида и средишњих политичких установа – парламента и мање или више диференциране тзв. извршне власти – налази се узбуркани простор политичког организовања и дјеловања. Њиме доминирају политичке партије у мјери свога жара, свога непрекидног настојања да освоје подршку, да је сачувају или повећају. Истина је да су партије само главни, а понекад само посебни, актери у том простору. На артикулисање различитих интереса, идеја и ставова, на њихово стабилно позиционирање и повремено превредновање, на њихово повезивање односно агрегирање – утиче и низ других актера различите структуре, организованих и спонтано везаних, од којих неки граде јавно мњење, други пак оно што се зове цивилно друштво, као што су неке перформансе тога процеса условљене културом, а друге економијом, одговарајућим матрицама или односима.

У транзиционим земљама, међутим, партије одмах избијају у први план.¹⁰ Кад то кажем не превиђам неке крупне разлике. У неким случајевима либерализација је била унапредовала и прије краја комунистичке власти па су већ прилич-

¹⁰ За сажет преглед заснован на литератури друге половине деведесетих година прошлог вијека Cf. F.W. Rüb, *Parteien und Parteiensysteme in Osteuropa*, Politische Vierteljahrschrift, 39 (1998), SS. 625-633. Наглашава следеће: структура и организациони развитак ових партија добио је специфичну форму у односу на Запад и друге дијелове свијета: доминантне су партије које заступају „све”, које не слиједе друштвене подјеле него су створене „одозго”, као дјело политичких елита; обично „party in public office” маргинализује „party on the ground” (све то углавном не вриједи за насљеднице комунистичких партија); неке од посљедица: партијска елита мобилише чланство више посредством информативних медија него партијског апарата (који је неразвијен) и отуда „медијски ратови”, систем заснован на оваквим партијама тендира „елитистичкој демократији”, партијама се не управља демократски – њима доминира мала професионална партијска елита итд. Има једна друштвена подјела/сукоб која ипак диференцира партије у овим земљама. Она се тиче модернизације, и главне супротности између конзервативаца и модернизирајућих. Прве представљају националистичке и популистичке партије, друге „форум” партије и либералне. Сви основни конфликти могу се поредати према том обрасцу: државни интервенционизам и политичка прерасподјела вс. либерална привредна политика, национална привреда вс. међународна кооперација, етатизам вс. децентрализација, ауторитарни корпоративизам вс. аутономија, клијентелизам вс. једнакост шанси, асимилација мањина вс. заштита грађанских односно мањинских права итд.

но организоване опозиционе партије дочекале прве изборе, као што се пред тим, или убрзо потом, и сама комунистичка партија реформисала, настојећи обично да се „социјалдемократизује”. У неким другим комунистичка власт се такорећи одједном распала препуштајући читав простор једном „покрету народа”. Али, из моје перспективе те разлике не доводе у питање оно што сам рекао. Слобода политичког организовања, што је први корак транзиције, убрзо је донијела плодове, упркос свим рефлексима „антиполитике”. Уосталом, без политичких партија та демократија једноставно не може функционисати. Ове земље нијесу наслиједиле никакву културну или економску елиту која би, по угледу на неке старије примјере, могла представљати окосницу новог управљачког слоја, политичке елите или класе. У ствари су се у многима од њих, у раним фазама транзиције, поједини припадници интелектуалне елите нашли у значајним политичким улогама. Но је то било нешто пролазно и појединачно. Неки од ових људи су напустили свијет политике, неки се пак претворили у професионалне политичаре, и као такви нестали у бујици нових. Партије су веома брзо произвеле нову политичку класу/елиту. Наравно, један њен важан дио свуда чине млађи припадници апарата раније комунистичке власти, поготову тамо гдје су се комунистичке партије успјешно трансформисале у такмичарске, али не једино тамо.

С друге стране, грозничави партијски активизам није био праћен, у већини ових земаља, бар не у почетку, одговарајућим присуством у политичким процесима организованих интереса, као ни актера из сфере цивилног друштва. То је сасвим разумљиво као дио наслијеђа претходног поретка, који је сваку врсту самоорганизовања и аутономног артикулисања интереса/ставова искључивао. Потом, активизам цивилног друштва под крај комунистичке власти представљао је главну базу новог политичког активизма – и такорећи преко ноћи прелио се у нове политичке партије које су, са своје стране, брзо стале на ноге, у најмању руку као актери изборних процеса са тако важним улозима. Ове неравнотеже су навеле неке писце да ову демократију у настајању назову не „партитократијом” него „електократијом”.¹¹

3. Уколико је партијски систем доиста систем тада представља релативно затворени свијет, свијет за себе, који производи властите разлоге и посљедице. Што значи да се они више не могу редуковати на социјалну структуру, социјалноструктурне подјеле, на стабилне интересе или идеје, на политичку културу/подкултуру, на један ментални свијет или што друго. На самом почетку транзиције тај систем је рудиментиран, и још дуго нестабилан, но се ипак релативно брзо успоставља. То значи да су основне позиције заузете, простор покривен, да се међу ефективним партијама – чији се број временом обично смањује – успостављају смјернице „игре”, борбе и комуникације, једне особите рационалности. И кад се стабилизује овакав систем еволуира. Међутим, крупне

¹¹ Cf. K. Dawisha, *Electocracies and the Hobbesian Fishbowl of Postcommunist Politics*, *East European Politics and Societies*, Vol. 13, No. 2 (Spring 1999), pp. 256-270.

и убрзане промјене може донијети само његова крајња дисфункционалност, или значајна институционална реформа, што обично иде руку под руку.

Сви партијски системи у овим земљама су нови. Покушаји да се обнове партије из предкомунистичког времена углавном нијесу успјели. Обновљене су само поједине партије у појединим земљама, али нигдје оне нијесу одиграле важну улогу, бар не у обликовању партијског система. Просто, комунистичка власт је сувише дуго трајала, и произвела сувише дубоке промјене, да би те старе партије поново нашле себе. То вриједи и за оне партије које су чиниле владајући блок, на челу са комунистима, у земљама у којима ови нијесу увели формално једнопартијски систем. Не само што су и те партије биле наслијеђе предкомунистичког времена – услови „фронтског” савеза под комунистима лишили су их утицаја и ауторитета, али и идентитета.

У ствари, развитак партија и партијских система у земљама ове транзиције показује низ особености, и веома се разликује од онога што се дешавало у класичним земљама демократије, на Западу, или од онога што се дешавало раније, у транзицијама из некомунистичке аутократије. Уосталом, док су нове уставне институције могле бити производ свјесног или бар координираног „инжењеринга”, на развитак партија и партијског система утицало је много више чинилаца, од којих се многи не могу контролисати. Поменуо бих неке који ми се, у једној општој перспективи, чине важним. То је, најприје, она почетна ситуација првих избора и њена природа. Затим, то су чиниоци који извиру из социјалне структуре и социјалноструктурних подјела. Затим, то су чиниоци који извиру из (нових) институционалних аранжмана. Затим, симултаност двије (или чак три) транзиције, односно њихов ток, снажно утиче на даље обликовање партија/партијског система. На послјетку, партије/партијски систем свакако можемо довести у везу и са одликама политичке културе.

У складу са двије опште линије подјеле – грађанско друштво/режим и нове елите/стара номенклатура – наспрот комунистичкој партији на почетку транзиције затичемо један шаролики блок опозиције. Није, наравно, свеједно да ли тај блок наступа под једном заставом, или не, да ли га чине већ прилично организоване партије, или недиференцирани покрет („форум”) цивилног друштва.¹² Нити је свеједно да ли је на другој страни конзервативна комунистичка партија која је изненада остала без власти, или она која је под утицајем реформиста способна да преговара о условима слободних избора и почетку транзиције. Понајмање је свеједно какав је исход тих избора. Мада се може рећи да су они, без обзира на исход, увијек увод у два паралелна процеса. С једне стране, то је (даља) трансформација комунистичке партије која настоји да сачува што више ресурса и да заузме позицију главне лијеве партије¹³, сада у демо-

¹² Уколико је јачи и дужи процес политичког диференцирања (опозиције) прије почетка транзиције утолико ће бити стабилнији партијски систем у њој и послје ње. – Cf. D. Segert, *Spätsozialismus und Parteibildung in Osteuropa nach 1989*, Berlin 1996, S. 27.

¹³ Понекад снага партије наследице КП није последица њеног реформског замаха него претходном репресијом ослабљене демократске опозиције. – Ibid., С. 165 и сљед.

кратском процесу, што не искључује расцјеп и одвајање једног ортодоксног крила. С друге стране то је диференцијација, или јасније профилисање, у до јуче опозиционом, а сада обично владајућем блоку. Ова диференцијација може слиједити све актуелне и историјске линије подјела, али је сигурно да на њу у неуобичајеној мјери утичу нарасле лидерске амбиције. Треба имати у виду да ове партије још нијесу чврсто организоване, још мање изнутра бирократизоване, да још функционишу претежно као сљедбеништва појединих вођа или првака.

Вјерујем да при разумијевању тога сложеног процеса треба имати у виду својства социјалне структуре коју за собом оставља комунистичка власт. Она је на неки начин хомогена. Но је, опет, та хомогеност у великој мјери последица насилног Gleichschaltunga: подјеле и сукоби су потиснути, што значи да се могу испољити у неочекиваном облику и снази. Уз то, хомогеност чува сјећање на своју хетерогеност – ова социјална структура је на неки начин двострука. Хоћу да кажем: поједине одлике ове структуре, и поједине подјеле, последице су големих преструктурирања које је извела комунистичка власт, поретка који је градила. Али, њени напори нијесу могли уклонити неке дубље слојеве, или оно што је могло бити схваћено од ње као споредно. Отуда подјеле које су испреплетене, другдје тешко схватљиве, и које се, и послије одласка комунистичке власти, артикулишу и изражавају на особит начин.

Тако се може разумјети зашто овдје нема услова за класични сценарио настанка традиционалних партија на Западу, када промјене у социјално-економској структури воде подјелама и конфликту, а овај покрету из кога се развија партија, која најзад постаје парламентарна партија. Томе насупрот, овдје партије обично настају у парламенту¹⁴, односно у краткој секвенци избора или поводом ње, тако да њихова веза са социјалном структуром остаје магловита или „вишеструка”. То није само зато што оне заступају све, то јест настоје да буду *catch-all* партије, већ и зато што вјетрови који их носе сублимирају претежно само извјесна магловита расположења и стања, која се благо диференцирају у односу на иначе неспорни пројекат двоструке транзиције. (Партија која је носилац оне треће по другој логици заступа све – све припаднике „титуларионе” нације, оне постојеће или *one in spe*.)

На исти начин је, наравно, она почетна ситуација – обиљежена линијом сукоба покрета („форума”) заступника мирне револуције у име грађанског друштва (односно аналогно широке коалиције партија) и (рефомисаних) комуниста – непозната земљама које нијесу прошле „стадијум социјализма”¹⁵. И она

¹⁴ V. K. von Beyme, *Systemwechsel in Osteuropa*, Франкфурт ам Меин 1994, С. 279. Треба примјетити, међутим, да су у једној ранијој фази развитка („либерална држава”) на Западу, партије створане – како каже Сартори – „интерно”, тј.у скупштинској арени, и тек потом излазиле напоље, ради гласова. Тек су социјалистички, католички и сл. покрети рођени вани, и то као опозиција-негација постојећег поретка. – V. G. Sartori, *Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. Houndmills and London 1994, p. 77.

¹⁵ K. von Beyme, *Systemwechsel...*, *op. cit.*, S. 295.

се мора довести у везу с одликама социјалне структуре која је, на политичком нивоу, омогућила хомогенизацију (цивилног) друштва наспрам владајуће партије, или њене „номенклатуре“.

Међутим, с одласком комунистичке власти путању даљег развитка објашњава, према С. Offe, прије свега одсуство „конфликтне класне структурираности“.¹⁶ Отуда, ускоро потом, раширено незадовољство, отуђење и цинизам у односу на политичке елите и њихову политику промјена. Јер, ни слом старог поретка ни изградња новог не могу бити приписани замисли неке кохерентне и сразмјерно моћне противелите која има своју, особиту класну базу. Умјесто тога, како деструктивни тако и конструктивни исходи морају бити посматрани претежно као последице анонимних контингентности гдје је „све“ узрок, а намјера готово да и нема. Будући да нема побједничке противелите (као у правим револуцијама), као што нема ни јасног одговора ко је то учинио да стари поредак оде – нема ни одговора ко је овлашћен да води друштво према бољој будућности. Отуда је пожељан облик новог режима, институционални обрасци које треба усвојити у његовој консолидацији, предмет тешких спорова међу јадно организованим заступницима три дивергентне оријентације. То су, прво, прозападно оријентисани „модернизатори“. Они држе да представничка демократија и тржишна економија доносе просперитет, који је највиша вриједност, па је све што је потребно – опонашати и пресађивати западне узоре. Стари поредак окривљују због његове „ауторитарне неефикасности“. „Традиционалисти“ – они су други – окрећу се даљој прошлости, у настојању да реактивирају, или чак поново пронађу, институционалне моделе који су били у употреби у неком времену прије доласка комуниста. Обично дјелују снажно се позивајући на религиозне и етнонационалне идентитете. Стари поредак окривљују због његова служења „страним господарима“ и отуђења од аутентичне националне културе. Трећи, екскомунистички „реформатори“, окренути су блиској прошлости социјалистичког система. Они су за тржишну привреду и приватизацију уз задржавање бар неких тековина државног социјализма и идеје друштвене правде, прије свега у облику социјалне сигурности и пуне запослености. Стари поредак окривљују због „грешака“ које је починио, те због неодржаних политичких и економских обећања.¹⁷

Ниједна од ових широких оријентација ни у ком случају није отјеловљена у чврсто успостављеним партијама него је обично заступљена у бројним нејасним, укрштеним и кратковјеким организационим иницијативама (за чије је представнике односно политичке предузетнике типично да једно мисле, друго говоре, треће чине), па је у одсуству могућности слања јасних програмских порука политички дискурс обојен харизматским претензијама и личним лојалнос-

¹⁶ С. Offe, *Agenda, Agency, and Aims of Central East European Transition: Contours of the Post-Socialist Path to Consolidation* у S. Bianchini and G. Schöpflin, *State Building...*, *op. cit.*, p. 32.

¹⁷ *Ibid.*, p. 32-33.

тима. Сљедствено томе тешко је замислити владајућу већину било којег од та три тора. Умјесто тога, на дјелу могу бити три савеза (каолицје): лијево-либерални (екскомунистички реформатори са модернизаторима), социјалистичко-националистички и национал/конзервативно – либерални. Све заједно, закључује Офе, ова политичка агенција дјелује крајње расцјепкано, некохерентно, неодређено и краткога даха.¹⁸

На развитак овог новог партијског система утичу посебно још и сљедеће околности везане уз социјалну структуру, на које указује вон Беље.

Примјетан је недостатак, бар испрва, организационих услова једног аутентичног плурализма у сфери интересних група и елита, што значи да су важни социјални интереси неиздиференцирани, испод прага (политичке) релевантности, неартикулисани. Не слиједи нужно да ће их партије игнорисати. Напротив, оне могу бити њихови гласни или прикривени заступници, могу их артикулисати или у различитим врстама не-јавних трансакција промицати. Међутим, стапање политичких и неполитичких интереса, партија и интересних скупина, може имати крупне, углавном негативне, посљедице по партијски и политички систем.

Посебна је невоља што оно вриједи и за тако кардиналне категорије као што су рад и капитал. Интереси рада и капитала су у партијском систему земаља транзиције недовољно, или недовољно јасно заступљени. Док се предузетничка елита у настајању – а она се образује спорије од политичке елите – склања под skute неке широке, „народне” партије, пада у очи одсуство радничких партија, нарочито било какве модерне антиејлористичке љевице, и уопште низак ниво свих облика организовања те велике социјалне скупине.

Разлика село-град, односно одговајући сукоб, још игра значајну улогу у већини ових земаља, много значајнију него било гдје на Западу, упркос убрзаној и насилној индустријализацији и урбанизацији коју је спровела комунистичка власт, или управо у складу с њом.

То је случај поготову са етничким подјелама. Њихов се утицај на партије и партијски систем у овим земљама тешко може прецјенити. То не вриједи само за етнички хетерогене земље. Националне/националистичке партије играју важну улогу и у етнички готово хомогеним земљама, када посебно долази до изражаја национално обојена подјела на модернизаторе и њихове противнике, подјела на западњаке и приврженике домаћих, баштињених вриједности.¹⁹

4. Многе од ових партија задуго су протопартије, које ће тек с консолидацијом демократије постати праве партије, или нестати са сцене. Многе су пак псеудопартије, које могу играти неку улогу само у једном прелазном раздобљу. Већину обиљежава одсуство масовне и организоване базе (за неке се каже да су „такси-партије”) те, сљедствено, висок ступањ персонализације. Поред тога овим партијама својствена је сличност њихових програма. Понекад их је по том

¹⁸ Ibid., p. 34.

¹⁹ K. von Beyme, *Systemwechsel...*, op. cit., SS. 285-295.

основу готово немогуће разликовати, па није ни мало ријетко да номинално лијева партија заступа десни програм, номинално десна лијеви.²⁰ Такве другдје углавном непознате појаве не треба повезати само са одликама социјалне структуре и неко вријеме неограниченом слободом лова на бираче већ и са природом представа које, у великој мјери недиференцирано, мотивишу ова друштва у њиховој тежњи за „нормализацијом”. Ондје су „сви” за „правну државу”, за „демократију” и „за државу благостања” – мада прву узимају као дату, другу тумаче према својим потребама, а трећу виде сувише често кроз социјалистичко-егалитарне наочаре – док „сви” могу бити учесници у једном новом/старом национализму.²¹

На обликовање и функционисање партијског система у овим земљама, утичу и институционални чиниоци. Међу њима се издваја изборни систем са сложеним пратећим установама, чије је дјеловање систематски изучавано но и даље пријепорно, што потврђују и неријетки случајеви погрешних прорачуна неке од партија учесница у преговорима око изборних реформи. Знатно је чешће примјењен неки облик пропорционалног система са вишим или нижим прагом у облику минималног процента гласова за улазак у парламент – него већински систем. Могло би се рећи, у складу са познатом дилемом²², да то показује више бригу за репрезентативност владавине него за њену ефикасност. Но се може рећи и то да ове партије показују изразиту жељу да доминирају политичким животом, на уштрб независних кандидата, ванпартијских угледника и чинилаца: ко жели учешће у политичком (парламентарном) животу мора се прикључити некој партији, и бити прихваћен од ње, уколико не располаже способностима и ресурсима да створи властиту.

На партијски систем свакако утиче и конфигурација средишњих политичких установа. „Чист” парламентаризам као да повољније дјелује на консолидацију партијског система него „мјешовити” облик, с непосредно бираним, јаким предсједником. Установа јаког предсједника може, наиме, подстаћи фрагментацију партија и флуидност партијског система, односно ослабити подстицаје за кретање у супротном смјеру. Мада обично двокружни метод избора оваквог предсједника тјера на коалирање у другом кругу коначна „предсједничка већина” долази до изражаја прије свега у том часу. Или, ако је случајно стабилнија ипак не достиже нивое стабилности и повезаности које мора имати једна пар-

²⁰ Ibid., SS. 279-282.

²¹ Ibid., S. 294. На истом мјесту аутор каже: мирне револуције у Источној Европи одиграле су се у име једне теорије цивилног друштва. Интенционално је тај појам био узет за озбиљно. Функционално, пак, посљедица је била прије један нови национализам.

²² „Представнички системи спадају у два главна обрасца...Енглески тип жртвује репрезентативност парламента у корист ефикасне владе, док француски жртвује ефикасну владу у корист репрезентативности парламента...не можемо изградити представнички систем који би истовремено и подједнако обављао функцију функционисања и функцију одражавања.” (G. Sartori, *Comparative Constitutional Engineering. An Inquiry into Structures, Incentives and Outcomes*. Houndmills and London 1996, p. 54.)

ламентарна већина, да би могла уредно функционисати парламентарна влада. Јаки председник, поново, може утицати на то да се смањи потреба за онаквом стабилношћу/повезаношћу већине у парламенту, као што може, као јаки и у односу на парламент спољни чинилац, пресудно утицати на компоновање и прекомпоновање те већине у фрагментираном народном заступништву.

Ово су у најбољем случају илустрације утицаја институција на развитак/дјеловање партијског система. Свакако да постоје још неки прилично важни институционални моменти. На примјер: правила која се тичу регистрација партија, нарочито могућих рестрикција у погледу њиховог програма или унутрашње организације; правила које се тичу партијске имовине и финансија, јавног надзора над финансијама и евентуалног јавног учешћа у њима; правила која се тичу изборних кампања, дужине и начина вођења, посебно финансирања и права на надокнаду из јавних фондова, а нарочито коришћења масовних медија у приватном и јавном власништву.²³ Анализирање ових веза не спада овдје, и ја их остављам другима уз напомену да је ова транзиција пружила рјетку прилику истраживачима да провјере неке старе и нове претпоставке.

Остављајући то по страни, задржимо се на једном другом општем моменту. Пошто је двострука транзиција симултана сигурно је да ће на развитак партијског система утицати сам њен ток. Успостављање и развитак установа тржишне привреде те привредни опоравак и развитак у ужем смислу, имају начелно пресудан значај, мада их је тешко одвојити од других, унутрашњих и спољних, околности. Ова су друштва, на крају крајева, под притиском неодољивог узора својих западних сусједа, и пред крајње тешким задатком да им се приближе. Овдје се ради о једном великом напору/послу реструктурирања, о (релативном) успјеху или неуспјеху, о теретима и плодовима те њиховој расподјели, поред тога што сама транзиција доноси тренутну подјелу на добитнике и губитнике. Динамика ових сложених момената тражи, преко партијског система односно државне политике, уравнотеживање или повремену промјену термина равнотеже. На тој основи се у неким земљама транзиције јавио још недовољно развијени и осигурани двопартијски или двополни систем који, врло грубо, почива на разликовању либерално/социјално (уз могуће судјеловање разликовања модерно/традиционално односно радикално/постепено). На истој основи у неким другим земљама једна партија настоји да се смјести у центар па да одатле, мијењајући коалиционе партнере, или чак без такве промјене, повремено ревидира своју политику. То је начелно могуће према природи ових партија и њихових програма. У случају озбиљног неуспјеха, застоја читавог механизма или кризе, није, најзад, искључено да се против постојећег партијског система („естаблишмента“) изведе нека врста „пуча“, успјешним продором но-

²³ Сартори за „видео-демократију“ каже да производи растућу партиципацију на основу мобилизације афеката под условом опадања и осиромашења информисаности. Тај његов суд тиче се прије свега развијених, одавно консолидованих демократија. У земљама транзиције дјеловање ових „појачивача и умноживача ступидности“ може бити само неповољније. – *Comparative Constitutional...*, *op. cit.*, pp. 149-150.

ве (или дотад маргиналне) партије/покрета с масовним сљедбеништвом.

У неким случајевима, као што знамо, имамо посла не са двије него са три транзиције. Трећа – хронолошки обично прва – тиче се успостављања нове (нације) државе, обично на темељу „протодржаве”, чланице федерације коју су били обликовали комунисти. Ова транзиција води особеној политичкој конфигурацији. Основна линија подјеле је она која дијели присталице и противнике нове државе (независности) и с обзиром на улог она, бар за неко вријеме, може избрисати/обухватити све остале. Отуда је јасно да партија која заступа прве лако задобија својства масовног покрета, као и то да њену окосницу, у мањој или већој мјери, може чинити и (реформисана) комунистичка партија. А јасно је и то да они други, то јест њихове партијске удруге, могу лако доћи у опасност да буду екскомуницирани – из политичке заједнице у настајању – па чак стављени ван закона. Ово је, наравно, сасвим посебна ситуација у којој елементе партијског система производи постојање неких аспеката старе, шире заједнице, и неких аспеката легалитета у процесу одвајања. У супротном може доћи, и долази, до озбиљних сукоба. Тако да тек са коначним утемељењем нове државе, и њеним примањем у „клуб” суверених, може почети стварни развитак партијског система. Но и тада основне секвенце поменутих транзиције, начин на који је изведена, у значајној мјери одређују трајекторију тог развитака.

5. Једва да је потребно рећи да се у свему томе питају и својства менталног свијета који остаје иза комунистичке власти. Понекад се томе придаје изузетан, готово пресудан значај. Сматра се да је модернизација у овим земљама својевремено запела прије свега услјед њихове културне заосталости²⁴, или културне особености. У првом случају ријеч о њиховом периферном положају у европском систему држава, односно у европској економији и цивилизацији²⁵, у другом уза све то иде и припадност једном посебном културном кругу, византијском хришћанству (православљу), често уз дуготрајну доминацијом иновјерног отоманског царства.²⁶ Па се и сама комунистичка владавина – упркос несумњивим елементима наметања по надмоћној спољној сили – може посматрати

²⁴ Наравно да смо овдје вазда и у друштву неких предрасуда. Тако М. Олсон истиче како су Кинези, све до привредног „чуда” на Тајвану и у Сингапуру, просјечно сматрани као неспособни за модерни развитак, а то је било и за Јапанце у другој половини XIX. стољећа. (*The Rise and Decline of Nations. Economic Growth, Stagflation and Social Rigidities*. New Haven and London 1982, pp. 150-151)

²⁵ А. Przeworski истиче да упркос Хавеловом елоквентном хваљењу субверзивне моћи истине, није тежња за слободом (уколико се та разликује од независности од Совјетског Савеза) него религија и национализам – односно посебан амалгам то двоје – била она духовна снага која је осигурала трајни извор опозиције комунизму. У ствари, (политичка) култура која је по завршетку Другог свјетског рата потиснута од стране комуниста била је у овим земљама (са изузетком Чешке) религиозно-националистичко-ауторитарна смјеса која је донијела неколико диктатура у раздобљу између два свјетска рата. Под комунистичком влашћу она је била замрзнута, па није било прилике да еволуира у демократском смјеру, као у неким другим дијеловима Европе. У великој мјери то је била култура која је одмрзнута у јесен 1989. (*Democracy and Market. Political and Economic Reforms in Eastern Europe and Latin America*. Cambridge-NewYork 1991, p. 93.)

²⁶ Постоји, наравно, још један културни круг у Европи, или на њеним рубовима – исламски.

као израз ове заосталости/особености, као њен одговор на тешкоће које је до-нијела модернизација, односно на респективне неуспјехе. У истој оптици се ра-до тумаче и својевремене јужноевропске диктатуре, као и то што ипак нијесу прошле „стадијум социјализма”. Тако да се може поставити питање у којој је мјери комунистичка власт, са својим идеолошким монополем и са својом вари-јантом убрзане модернизације промјенила основне матрице ове културе, а у којој је мјери заправо потврдила и ојачала. Зар је могла развити склоност индивидуализму, толеранцију, дијалог и сумњу, релативизам и разборитост, кад је живјела од неког митолошког и насилничког колективизма, апсолутизма „откривене истине”, ритуализованог монолога, ауторитарности, ксенофо-бије, да не говорим о зависти, мржњи и производњи непријатеља. Тај ментални свијет – који има способност извјесног прилагођавања, но који је заиста нај-теже покренути с његова мјеста, што је у овој транзицији можда неопходно – обухвата и једну политичку културу, али се не своди на њу.

Са ове тачке гледишта основно мјерило разликовања политичких пар-тија – уједно важан елеменат њиховог идентитета и повезивања у систем – јес-те њихов однос према самој транзицији, у оба њена вида, али прије свега према транзицији у модерну тржишну привреду (капитализам). Постоје само двије основне могућности: радикална и брза транзиција, или еволутиван, постепен, опрезан приступ. Начелно је могуће бити и против ове транзиције, за повратак у социјализам, или за неку врсту тржишне привреде која није приватновлас-ничка. Међутим, опште прилике, како унутрашње тако и спољне, не обећавају оваквим оријентацијама неку озбиљнију подршку. Што је важније, уношење таквих, или толиких, политичких разлика замутило би слику (под)културних разлика коју овдје преузима од А. Аghа.

Он истиче да је артикулација оног односа (радикално-еволутивно) моти-висана основним политичким подкултурама. То се не изражава толико у пар-тијским програмима колико у суштински различитом политичком дискурсу. По његовом мишљењу, у Средњој Европи су релевантни сљедећи политички дискурси (који иначе показују блискост са онима у Јужној Европи): (1) тради-ционално-легалистички дискурс – језик традиционалне политичке класе која се враћа на власт; (2) популистичко-националистички дискурс – стил центриј-ског (шљахтинског) месијанског национализма и популизма; (3) литерарно-умјетнички дискурс – самоидентификација традиционалне интелигенције као супститута средње класе; (4) религиозно-црквено-оријентисани дискурс – по-литичка комуникација старијег свијета и запуштених крајева; (5) рационалис-тичко-европски дискурс – израз традиције реформског процеса и идеје „повратка у Европу”.²⁷

Истом приликом овај писац представља четири сценарија заснивања по-литике у овим земљама. Прва два су сценарији историјског понављања, друга

²⁷ А. Аgh, *The „Comparative Revolution” and the Transition in Central and Southern Europe* у G. Pridham (ed.), *Transitions to Democracy: Comparative Perspectives from Southern Europe, Latin America and Eastern Europe*, Aldershot 1995, pp. 412-415.

два сценарија стварне транзиције. Први и четврти се тичу прије свега Средње Европе, други и трећи цијеле Источне Европе. Већина политиколошких анализа Средње и Источне Европе, сматра он, комбинује црте ових сценарија – заправо наративних матрица – у један противрјечни наративно-дескриптивни и/или теоретско-аналитички оквир.

Први „сценарио” („Успавана љепотица” или „Отети Запад”) тврди да је модернизација на западни начин у овим земљама брутално прекинута совјетским освајањем. Совјетска доминација наметнула је туђе улоге и правила, али није могла промијенити суштински западну природу (цивилних) друштава. Сада је „млади принц пробудио успавану љепотицу”. Повратак демократији и слободном тржишном друштву изводи се брзо и лако. (Та утопија лаке транзиције присутна је нарочито у Чешкој.)

Према другом „сценарију” („Дубоко смрзавање”, „Вјечни Исток”), послје еуфорије све постаје неизвјесно. Прошлост, славна за конзервативце, срамна је за слободну интелигенцију и штампу. Она показује стогодишње противрјечности модернизације коју води држава, емотивни национализам, недостатак демократске културе и тржишног понашања. Совјетска окупација је производ истог тла. (СФР/ Југославија је најбољи примјер за овај „сценарио”, но служи и као веза с наредним.)

Трећи „сценарио” („Латиноамериканизација”, „Проширени Југ”) у правом смислу ријечи је најгори. Значи могућност супротног кретања, од демократизације натраг у аутократију. Ове земље су увијек биле полупериферија Европе. Масовно незадовољство економским недаћама може да прокрчи пут десном популизму.

Четврти „сценарио” („Повољно вријеме”, „Сјевер који обећава”) дозива примјер нордијских земаља које су својевремено успјеле да превазиђу економску заосталост развијајући особит социјални модел. Но се може рећи да у већој мјери данас охрабрује јужноевропски (посебно шпански) модел, као хронолошки ближи успјех. „Повољно вријеме” упућује на то да међународни чиниоци више него икад погодују овој демократизацији и развоју тржишне привреде.²⁸

Могуће је – нарочито потпунијим укључивањем источноевропског искуства – установити и друкчији распоред политичких дискурса, још неки тип или значајну варијацију у типовима које описује Ágh, као што је могуће везати поједине од ових наративних матрица („сценарија”) за карактеристичан дискурс. Умјесто тога, примјетимо да ови дискурси, са својим носиоцима, свједоче о изразитој културној хетерогености ових земаља, о одсуству интегративне политичке културе. Друкчије речено, њихова „испрекидана” историја свједочи о понављаним, значи неуспјелим покушајима успостављања стабилног поретка/ владавине односно културне хегемоније. Отуда су овакви дискурси, те наративне и с њима повезане легитимационе матрице – које објашњавају и оправдавају претензију на вођство односно управљање – често важније осе партијског

²⁸ Ibid., pp. 416-422.

окупљања од социјалноструктурних подјела/расцјепа које евентуално сублимирају али не као актуелне него такорећи кроз више епоха. У исто вријеме је њихов паралелизам, и њихово дјелимично преплитање, важан основ партијског плурализма, и функционисања партијског система, важнији него што је то углавном неизражајни плурализам реалних социјалних интереса.

б. „Слободно и активно” цивилно друштво, чини један од пет момената („арена”) на чијем узајамно складном дјеловању почива, према Линцу и Степану, консолидована демократија.²⁹ Но, што је то „цивилно друштво”, и у чему се састоји његово дјеловање на корист демократије?

Питање није тек реторичко. Око „цивилног друштва” приметна се крајем прошлог стољећа једна ипак плодна контроверза. Термин иначе има дугу историју, све од успостављања вјерске толеранције, можда и античке коријене, али је послје фреквентне употребе у различитим контекстима током XVIII. и XIX. стољећа, готово заборављен у XX. стољећу, скупа с напуштањем поларне опозиције друштво-држава. Оживјели су га, изгледа, интелектуалци-дисиденти у Средњој и Источној Европи у вријеме посттоталитаризма.

Ондје је цивилно друштво схваћено као „паралелни полис” (В. Бенда), као ознака за антиауторитарни, антикомформистички импетус, утемељен на поновном открићу људских права и немакијавелистичке политике. Оно је алтернатива доминацији бирократског инструменталног разума, антиполитички облик политичке акције зато што се одиграва ван или испод официјелних структура. Цивилно друштво изражава захтјев за истином који изазива логику конформизма у терминима опортунистичке санкције „доброг владања”. Оно је „моћ немоћних” који се боре за друкчији тип политике, заснован на транспарентности, толеранцији и истини, одговор на смртносно загрљај институционализоване лажу (Хавел). Као такво, цивилно друштво представља политички мит у Сореловом смислу – галванизује снагу, подстиче социјално буђење, надахњује машту.³⁰

Да би се цивилно друштво појавило као противмоћ, или антисистемски покрет, треба да буду испуњени неки услови: потпуна ерозија самопоуздања владајућих елита, код којих идеолошки жар уступа мјесто вољи за моћ ради моћи; увјерење те елите да је постојећа друштвена и економска парадигма застарјела и да су реформе очајнички потребне за опстанак система; образовање паралелних нуклеуса активизма охрабрених одустајањем владајуће групе

²⁹ Тих пет момената („арена”) чије постојање и узајамни (позитивни) утицај заснивају могућност да до консолидације демократије уопште дође су: „слободно и активно” цивилно друштво, „аутономно и цијењено” политичко друштво, владавина права, употребљив државни административни апарат и „институционализовано економско друштво”. (Поред тога, или пред тим, мора постојати самостална држава, јер „демократија је облик управљања државом”.) – Н. Линц и А. Степан, *Демократска транзиција и консолидација*, Београд 2002, с. 20-21.

³⁰ V. V. Tismaneanu, *Civil Society, Pluralism, and the Future of East and Central Europe*, Social Research, Vol. 68, No. 4 (2001), pp. 977-991.

од директно и систематски офанзивне политике; постепено поновно заузимање јавног простора од стране тих нуклеуса и њихова постепена али смишљена рехабилитација политике као часног људског посла; артикулација од стране тих независних група политичке, социјалне и културне агенде способне да изрази захтјеве „тихе већине”; обнова смисла за солидарност у неформалним заједницама које граде заметке цивилног друштва.³¹

Ове идеје немају универзалну вриједност. У њима се рефлектује покушај да се у оквиру посттоталитарног поретка, који је доживљен као нека врста окупације којој се крај међутим не види, заснује могућност достојног живота. Цивилно друштво је једини простор у коме је такав живот могућ. Није јасно гдје се тај простор налази. Могло би се рећи, свуда и нигдје. Зато што је тај простор вишеструк и фрагментиран, што је одређен негативно у односу на посттоталитарну државу/власт, као мјесто које она не контролише односно не може контролисати. У крајњој линији, тај простор, као нека аура, постоји око сваке индивидуе с моралним интегритетом, и он се шири у складу са социјалним везама које такве индивидуе граде. Пошто је та држава у опадању, пошто су њени носиоци изгубили вјеру и самопоуздање, и налазе се у дефанзиви, ово цивилно друштво може да се шири. Међутим, ако у очима својих актера представља нешто као основно начело (друштвеног) живота, то је можда зато што не обухвата нити може обухватити државу, као ни грађанско друштво (уколико је то економија). Другим ријечима, кондензовање цивилног друштва око истине и моралних вриједности могуће је само зато што је лаж монополизирана, уосталом као и економија, и док је тако. Отуда тзв. антиполитика или покушај да се нађе „трећи пут”, представља само сјећање на прошлост у којој се знало ко је крив (или одговоран) за „све”, у коме се могла засновати слобода и смисао једноставно непокорношћу³² или само презривим игнорисањем власти, а цивилно друштво једноставном искреношћу и оданошћу.

Тешко је рећи у којој је мјери овај „паралелни полис” и живот у њему допринио крају комунистичке власти³³, а у којој је мјери заправо само свједочило о њеној кризи, и немоћи. Треба имати у виду да су га настањивали углавном припадници традиционалне интелигенције. Вјероватно и зато вон Бељме каже

³¹ Ibid., p. 981

³² У вези с тим Cf. J. Rawls, *The Justification of Civil Disobedience* у R.E. Flathman (ed.), *Concepts in Social and Political Philosophy*, London 1973, pp. 219-229.

³³ K. von Weyme (*Systemwechsel...*, op. cit., C.123) наводи ријечи једног угледног мађарског социолога: друштво је ову велику промјену преживјело у апатији. То је, уосталом, био разлог што је промјена власти прошла мирно. Нијесу импулси из цивилног друштва мотивисали промјену него, обратно, нова политика мора мотивисати изградњу цивилног друштва. У вези с тим Cf. i R. Jacoby, *The End of Utopia. Politics and Culture in an Age of Apathy*. New York 1999. За једну од најуспјешнијих транзиција, ону шпанску, O.G. Encarnación каже да ју је дочекало неразвијено и неактивно цивилно друштво, које се ни касније углавном није промијенило. (*Civil Society and the Consolidation of Democracy in Spain*, Political Science Quarterly, Vol. 116, No. 1 /Spring 2001/, pp. 53-79.

да је цивилно друштво њена посљедња идеологија.³⁴ С крајем комунистичке власти, с почетком демократске транзиције, ова идеологија – уколико се може говорити о идеологији – губи упоришта, осим уколико је не апсорбује неки облик популизма или национализма. Сви покушаји, или само наде, да ће се на идејама овог цивилног друштва, на његовој комуникативној основи и на његовом етосу, моћи засновати нова (политичка) заједница, или да ће она – након коначног ослобођења од комунистичке власти – бити прожета његовим вриједностима, показале су се као наивна утопија. Брже него што се ико надао успостављено је „политичко друштво”, са својим правилима и својим актерима, а једнако се брзо испоставило да је цивилно друштво, према условима опште и зајамчене слободе организовања и удруживања, у овим земљама заправо неразвијено.

Међутим, криза и крај комунистичке владавине, односно „реалног социјализма” довели су до својеврсне кризе лијеве интелигенције на Западу. Претежно у том контексту може се разумјети ширење обновљених идеја о цивилном друштву ван изворног мјеста те обнове. Тамо су те идеје повезане са другим и новим, свакако лијевим, преградама као што је комунитаризам.

Управо с такве позиције амерички филозоф М. Walzer иронично каже: „За разлику од тога /од Источне Европе/, ми на Западу живјели смо у цивилном друштву много година не знајући за то.” И додаје: „Ми имамо сопствене разлоге да прихватимо позив. Живот асоцијација у „напредним” капиталистичким и социјалдемократским земљама све је више угрожен... хобсовски опис друштва увјерљивији је него што је једном био.”³⁵

За њега цивилно друштво означава простор непринудног асоцирања људи, а такође и скуп одговарајућих мрежа – образованих на корист породице, вјере, интереса и идеологије – које испуњавају тај простор.³⁶ Он одбацује могућност да би тако схваћено цивилно друштво могло бити алтернатива било којем од четири конкурентна модерна „пројекта ослобођења” (човјек као грађанин у политичкој заједници, човјек као произвођач, човјек који има слободу избора и човјек као припадник вјечне нације).³⁷ Оно се не може упоредити са њима и прије може бити коректив – свијету политике, тржишту, национализму – или „оквир оквира”, заснован на либерализму у једном ширем смислу, добар начин за супротстављање неједнакостима и доминацији. Цивилно друштво не подразумева републикански хероизам и грађанске врлине³⁸, па би се могло помис-

³⁴ *Systemwechsel...*, *op. cit.*, С. 100-101. „Читава интелигенција социјалистичких земаља била је у положају њемачких професора из XIX. стољећа: алиментирана од стране државе и биједно збринута била је стога онемогућена да подстакне опозицију маса, али је тако, својим самоограничавањем у друштвеним повластицама, купила дио духовне слободе.” (*Ibid.*, С. 115.)

³⁵ М. Walzer, *The Concept of Civil Society* у М. Walzer (ed.), *Toward a Global Civil Society*, Providence-Oxford 1995, p. 8.

³⁶ *Ibid.*, p. 7.

³⁷ *Ibid.*, pp. 9-15.

³⁸ *Ibid.*, p. 18.

лити да је живјети у цивилном друштву исто што и „говорити у прози”.³⁹ Другим ријечима, цивилно друштво нуди другостепене али поуздане могућности обуздавања/очовјечавања великих дјела „ослобођења”.

7. Како изгледа један развијени концепт цивилног друштва из те, лијеве, односно критичке перспективе, показаћу на примјеру J. Cohen, за коју је цивилно друштво „пројекат, терен и мета демократске политике”.⁴⁰

Она полази од трипартитне подјеле која одваја цивилно од грађанског (bourgeoise) друштва или, једноставније речено, разликује цивилно друштво, економију и државу. Само тако, истиче J. Cohen, концепт цивилног друштва може бити средиште критичке теорије у друштвима у којима је тржишна економија већ развила своју аутономну логику или је на том путу. „То нам допушта – каже она – да разлучимо задатак успостављања одрживе тржишне економије...од пројекта јачања цивилног друштва у односу на државу и ослобођене тржишне силе”. Поред тога, одвајање цивилног од грађанског друштва, односно од тржишне економије, олакшава супротстављање конзервативним концепцијама друштвеног живота, шири простор егалитаристичким, хоризонталним, несексистичким, отвореним облицима политике заснованим на правима индивидуе, на демократском учешћу у асоцијацијама и јавности. Цивилно друштво може тако бити средина у којој се заснивају политички пројекти и култивишу идеали усмјерени на акцију – насупрот политичкој култури грађанског приватизма или „реализму”, који није способан да створи довољно мотивација не за ширење него ни за само одржавање постојећих права, демократских установа, солидарности или правде.⁴¹

J. Cohen схвата цивилно друштво, дакле, као сферу социјалне интеракције различиту од економије и државе, коју прије свега чине асоцијације (укључујући породицу), и јавност. Модерно цивилно друштво се ствара и репродукује преко разних облика колективне акције, а институционализује правом, посебно субјективним правима. Мада могу постојати одвојено, на дуже стазе су и независна акција и институционализација неопходни за репродукцију цивилног друштва.⁴²

Цивилно друштво се, међутим, не може изједначити са читавим друштвеним животом ван државе и економије. Од цивилног треба разликовати једно „политичко друштво” (партије, друге политичке организације, политичка јавност), као и једно „економско друштво” (организације производње, дистрибуције, одговарајућа јавност, установе колективног преговарања, синдикати, коморе итд.). Одлучујуће је то што актери у посљедња два не могу подредити стратешке и инструменталне критерије матрицама нормативне интеграције и отвореној комуникацији која је својствена цивилном друштву. Наиме, док су

³⁹ Ibid., p. 27.

⁴⁰ J. Cohen, *Interpreting the Notion of Civil Society* у M. Walzer (ed.), *The Concept of Civil...*, op. cit., p. 39.

⁴¹ Ibid., pp. 36-37.

⁴² Ibid., pp. 37-38.

асоцијације цивилног друштва комуникативно координиране, политичке и економске установе морају бити координиране посредством медија власти и новца, без обзира на то колико се тамо комуникативне интеракције може наћи. За узврат, политичка улога цивилног друштва није директно повезана с освајањем власти, него с генерисањем утицаја, дјеловањем демократских асоцијација и неометане дискусије. То значи да је неопходно посредовање политичког друштва у односима између цивилног друштва и државе, али је исто тако неопходно да политичко друштво буде укоријењено у цивилном друштву. Слично се могу схватити и односи између цивилног и економског друштва (мада је, историјски гледано, економско друштво под капитализмом било успјешније изоловано од утицаја цивилног друштва него политичко друштво). На тај начин је, признаје она, тродјелна подјела постала петодјелна. Ипак, политичко и економско друштво су очито само посредујуће категорије између три основна елемента. Све то не значи да је по дефиницији цивилно друштво у опозицији према држави и економији. Преко економског и политичког друштва оно може имати утицаја на политичко-административне и економске процесе. Антагонизам настаје кад то посредовање изостане, односно кад политичке и економске установе изолују процес одлучивања и његове носиоце од комуникације са друштвеним организацијама, иницијативама и дискусијама или – од њиховог утицаја.⁴³

У складу са својом концепцијом цивилног друштва, Ј. Cohen разликује четири типа политике који настају у њему, а обраћају се самом цивилном, политичком и/или економском друштву. Једно је политика идентитета, свјесна борба за моћ да би се изградиле нови идентитети, преобликовале установе те у складу са тим и културна и нормативна очекивања. Само цивилно друштво је и простор и терен ове политике. Друго је политика утицаја која циља на јавно мњење у цивилном и политичком друштву, и настоји да измијени свијет политичког дискурса у складу са основним начелима и културним промјенама које су артикулисане у цивилном друштву. Треће је политика инклузије, усмјерена на ширење политичког или економског друштва како би оно укључило нове актере, који би добили приступ власти или бенефицијама. Четврто је реформска политика, коју воде већ признати актери настојећи да стратешком акцијом дођу у прилику да остваре неке од својих циљева (што вриједи бар за актере који долазе из друштвених покрета).⁴⁴

Мислим да треба имати у виду овај (или овакав) концепт цивилног друштва не само зато што је, да тако кажем, максималистички, већ и зато што се у том облику откривају извјесне слабости цијеле ствари. Он заиста преводи категорије опште социологије на терен политике и политичке социологије, што и сама Cohen признаје⁴⁵, и то нас може оријентисати али и завести. Цивилно

⁴³ Ibid., pp. 38-39.

⁴⁴ Ibid., pp. 39-40.

⁴⁵ Ibid., p. 39.

друштво је друго име за старо *tout court* друштво, као у старијим контекстима једини извор тежњи, покрета, идеја, идеала, или као простор у коме се укрштају и преплићу различити учинци „система” на појединце као живе људе и њихове мале, слободне удруге. Истина, поред цивилног постоје и „политичко” и „економско” друштво, али то су посредујуће категорије, гдје су актери ипак првенствено оријентисани према држави и економији, односно власти и новцу. Оштро одвајање цивилног друштва заснованог на непринудној комуникацији, на отвореном дискурсу и нормативној интеграцији – од државе и економије које су претежно „системи” или „машине” повезано је, очито, с тим што му се повјеравају тако важни задаци, односно што се у њега полагају тако велике наде. Међутим, апстрактна заводљивост тог максимализма не смије да нас баш заслијепи. Цивилно друштво по дефиницији јесте оно што јесте за Cohenу, али је оно истовремено једна резидуална категорија. Смијемо ли, у њој, ипак издвојити цркве, бар оне велике, традиционалне, те професионалне и разне приватистичке удруге и, посебно, породицу – сва она мјеста која су за пројекат цивилног друштва неприкладна, ирелевантна или проблематична? Што остаје? Слободно асоцирање у слободном простору, друштвени покрети, борба, утицаји – политике, управо идентитета и инклузије. То су специфичне политике које у политички процес долазе извана, но и зато што се он затворио, отуђио, што послује по властитим правилима, баш као и тржишна економија. Сасвим је могуће да ова схема одговара једном постиндустријском друштву у коме можда постоји јасна издиференцираност цивилног, политичког и економског друштва, као друштава.⁴⁶ Само, док је углавном јасно ко су припадници другог и трећег, за прво се то не може рећи. Отпада могућност да су то сви (сви грађани – мада виртуелно, повезујући се и комуницирајући без принуде, то заиста могу бити сви), и ја се узгред питам ко су носиоци, поново, пројекта цивилног друштва?⁴⁷ Но, ако се остави по страни тај максимализам, и цивилно друштво „на миру”, његова хетерогеност остаће природно својство околине (или оквира) дјеловања државе или економије, која се субјективира на више начина, а тада отпада и питање о „носиоцу”. На крају, није сасвим јасно зашто из цивилног друштва, како га је одредила J. Cohen, не би могли стићи конзервативни утицаји, политика чувања неког идентитета или ексклузије умјесто инклузије?

8. Но се у међувремену – од цивилног друштва источноевропске дисиденције до цивилног друштва лијеве интелигенције на Западу – одиграло још нешто. Цивилно друштво је ушло у *mainstream* политичку науку. Наравно, не као еманципаторски пројекат, већ као синоним за активизам у широким слојевима,

⁴⁶ Раније сигурно није било тако. Cf. анализу „идеолошких односа моћи” M. Mann, гдје он показује повезаност развитака капитализма и дискурзивне писмености, те говори о двоструком лицу цивилног друштва и његовој испреплетености са државом. (M. Mann, *The Sources of Social Power. Vol. II. The Rise of Classes and Nation-States, 1760-1914*. Cambridge– New York-Melbourne 1993, pp. 36-42.)

⁴⁷ О неким савременим облицима повезаности цивилног друштва и државе Cf. и M. Walzer, *Rescuing Civil Society, Dissent*, Winter 1999, pp. 62-67.

за мреже грађанског ангажмана и различита невладина удружења.⁴⁸ То је, по свој прилици, и оно што под цивилним друштвом разумију Линц и Степан, уз онај захтјев. Уосталом, сви напутци које транзитологија упућује протагонистима транзиције садрже сличан захтјев, а у складу с тим је и помоћ, финансијска и техничка, која се са богатог Запада упућује „трећем сектору”, управо невладиним организацијама у овим земљама.

Комунистичка власт је за собом оставила, сматра се, углавном атомизовано, неповезано друштво. Мада су у неким земљама пред њен крај стале да се развијају активности па и организације (па тако и она „идеологија”) које се могу подвести под наслов цивилног друштва, остало је оно заправо сасвим неразвијено. Велика мобилизација с којом је почела транзиција била је политичка мобилизација окренута прије свега успостављању демократије, или основа демократског поретка. Главне ресурсе те врсте потом је ангажовало организовање политичких партија и разгорјевање политичке борбе између њих. Препреке развоју цивилног друштва у овим ипак све разноликијим земљама не могу бити мале. Могу се видјети и у политичкој култури, у организационим и финансијским дефицитима итд., но прије свега у чињеници да су ова друштва у превирању и журби, у великом преображају, те је овај „говор у прози” још задуго у сјенци оног „поетског”, или ћутања. „Говор у прози” ипак одговара једном сталоженом друштву, или углавном сталоженом. То не значи да ове препреке неће бити савладане. Ријеч је и о једном процесу учења који никад не престаје. При томе изгледа неизбјежно да се уз демократију, и у њој, уз тржишну привреду, и у вези с њом, конституише дакле и (цивилно) друштво у својој резидуалној слободи и осјетљивости.

При томе, како истиче А. Арато, концепт цивилног друштва у скорије вријеме употребљава се у два различита смисла: да означи скуп друштвених покрета, иницијатива и облика мобилизације и – да укаже на оквир утврђених установа (права, асоцијација, јавности). Међутим, то је разликовање флуидно – мобилизација увијек тражи неку институционализацију. У ствари, можемо разликовати прије свега ступњеве институционализације односно њене стабилности.

Институционализација цивилног друштва у смислу политички релевантних и стабилних удружења и јавности постиже се преко сљедећих установа и пракси:

- (1) гарантовања основних права удруживања, окупљања, говора и штампе, што претпоставља:
- (2) постојање устава који дјелује као потпуно законит документ, подржан подјелом власти, посебно независним судовима;
- (3) институционализацију политички доступних и такође децентрализованих медија комуникације, релативно независних и од владе и од тржишта;

⁴⁸ Cf. npr. R.D. Putnam, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton 1993. Могуће је, наравно, цивилно друштво схватити и уже – као онај дио демократске политичке заједнице који није непосредно укључен у процесе владања/управљања. Cf. L. Diamond, *Toward Democratic Consolidation*, *Journal of Democracy* 5 (July 1994), pp. 4-17.

- (4) политичку и економску децентрализацију која укључује независну локалну самоуправу те могућности и олакшице за локална и мала предузећа;
- (5) прихватање и признавање дјеловања националних и интернационалних невладиних организација и установа посвећених надгледању и заштити права (омбудсман, транснационални судови) и
- (6) финансирање асоцијација цивилног друштва.⁴⁹

Ступањ институционализације цивилног друштва у периоду транзиције зависи од више чинилаца: од образаца цивилног друштва који су развијени прије транзиције, од захтјева одоздо, од односа моћи учесника у одговарајућем политичком процесу и њихове идеологије, од постојања релативног консенсуса о будућем политичком оквиру (Ј. Киш), али наравно и од мјере успјеха у успостављању (уставне) демократије. У вези с тим Арато сматра да у условима Источне и Средње Европе треба претпоставити да што је развијенија институционализација цивилног друштва, посебно оних момената (горе наведених од 3-6) који не спадају у минималну дефиницију демократије (полиархије) – утолико ће бити чвршћи консенсус који подржава демократско уређење са слободним и такмичарским изборима и са одговорном владом, утолико ће бити јача легитимност демократије, па тако и њена стабилност и квалитет.⁵⁰

Свакако да у овим земљама недостаје, или је недовољно развијена, одговарајућа култура цивилног друштва и његова дјеловања – култура јавности и критике, консултовања и децентрализације, уздржавања и толеранције, кооперације и стварања претпоставки за „игру с позитивном сумом”, нарочито у односу на носиоце власти, итд. Развитак овакве културе ствар је времена, и он се не може пројектовати попут институција. Али, прикладан институционални оквир може засновати повољну „структуру могућности”, подстичући тако оне облике дјеловања цивилног друштва који могу позитивно утицати на поменути културни развитак.⁵¹

Арато најзад указује и на једну оријентацију која из цивилног друштва може угрозити демократску консолидацију. То је, наравно, антиполитичка традиција и непријатељство према политичким партијама. Таква опасност може бити повећана амбицијама појединих асоцијација цивилног друштва да ојачају свој утицај и узму непосредног учешћа у политичком (односно владавинском) процесу, те да се ради тога заложу за неки облик корпоративизма, или за ширење облика непосредне демократије, као што је референдум. Но, она може бити повећана и манипулацијама појединих партија, као и „непросвијетљеном политиком” владе или парламента. Томе се треба супротставити, сматра Арато, прије свега даљим отварањем простора за утицај цивилног друштва. Али – на крају наглашава – ако демократија треба да остане демократија, једнако је

⁴⁹ A. Arato, *Civil Society, Constitution, and Legitimacy*, Lanham-Boulder-New York-Oxford 2000, pp. 71-72.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 73.

⁵¹ *Ibid.*, pp. 74-75, 77.

важно да се у цивилном друштву актери свих типова, од цркава до синдиката, уздрже од сваког облика популизма и да стално уче „велику демократску умјетност политичког самоограничавања”.⁵²

⁵² Ibid., pp. 76-78, 80.

*Pavle Jovanović, Ph.D., Full professor
Novi Sad School of Law*

Democracy, political parties and political system in the post-communist transition

Abstract

This paper discusses the key elements for establishment of a (democratic) political society, pluralism of parties and partisan system and the civil society, as elements of development of a political system growing under the circumstances of a post-communist transition. What is analyzed are the particularities related to constitution of a new political community emerging from the atomized and equalized society inherited from the communist era. Departure of such a society means renewal of suppressed social and cultural issues. The new partisan pluralism, unprecedented in many ways, picturesquely expresses the particularities of such development. The author underlines certain characteristics of political culture of this area, and the unique civil society ideology, which emerged here even before the transition and remained influential and disputed for quite some time.